

سیمای فروع دین در محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه

رضا جعفری هرندی *

حسن نجفی **

محمود امیدی ***

پذیرش نهایی: ۱۳۹۷/۱۰/۰۳

دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۱۰/۱۰

چکیده

تحقیق حاضر با هدف تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه از حیث توجه به فروع دین به روش توصیفی و از نوع تحلیل محتوا انجام شد. جامعه پژوهشی، کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه (پایه‌های اول تا دوازدهم) سال تحصیلی ۱۳۹۶ است که با توجه به ماهیت موضوع پژوهش و محدودیت جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف‌نظر شد و کل جامعه آماری به‌عنوان نمونه در نظر گرفته شد. ابزار اندازه‌گیری، چک‌لیست تحلیل محتوای محقق‌ساخته مشتمل بر فروع دین بوده که به‌لحاظ روایی، مقبولیت علمی داشته و پایایی آن نیز با استفاده از روش توافق ارزیابان ۰/۹۳ محاسبه شد. نتایج پژوهش با استفاده از شاخص‌های آمار توصیفی در فرایند تحلیلی آنتروپی شانون مورد بررسی قرار گرفت. عمده‌ترین یافته‌های پژوهش بیانگر آن بود که کتاب‌های فارسی ۴۱۱ مرتبه به فروع دین، توجه کرده‌اند که توزیع ضریب اهمیت آن در نماز، روزه، خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف، نهی از منکر، تولی و تبری به‌ترتیب ۰/۱۴۸، ۰/۰۵۹، ۰/۰۰۱، ۰/۰۰۱، ۰/۰۷۹، ۰/۱۴۴، ۰/۱۵۱، ۰/۱۴۲، ۰/۱۵۳، ۰/۱۲۳ بوده است.

کلیدواژه‌ها: معارف اسلامی؛ فروع دین؛ کتاب‌های درسی فارسی؛ دوره ابتدایی؛ دوره متوسطه

rjafarih@gmail.com

* دانشیار گروه علوم تربیتی دانشگاه قم

** دانشجوی دکتری مطالعات برنامه درسی دانشگاه علامه طباطبائی

hnajafih@yahoo.com

*** دانشجوی دکتری فلسفه تعلیم و تربیت دانشگاه شاهد

mahmoudomidi@yahoo.com

مقدمه

در میان شش ایدئولوژی یا دیدگاه برنامه درسی مدرسه‌ای، آیزنر^۱ (۱۹۹۴)، یک ایدئولوژی را جای داده است که برای آن عنوان ارتودوکسی^۲ یا جزمیت مذهبی^۳ برگزیده است. در تشریح ویژگی‌های این ایدئولوژی برنامه درسی، برداشتی که به خواننده دست می‌دهد آن است که ایدئولوژی یا نظریه برنامه درسی (تربیتی) مبتنی بر دین، با ذات یا حقیقت تربیت در تضاد است و از آن‌گریزی نیز نیست. دین و جلوه‌های مختلف آن، همواره، برای انسان، رازی شگفت و یکی از مایه‌های اصلی خیال‌پردازی افراد بوده است. دین در همه دوران‌ها، نتایج سازنده و عظیمی بر تفکر و رفتار بشر داشته، بر زندگی افراد و گروه‌ها و فرهنگ‌ها تأثیر عمیقی برجای نهاده و الهام‌بخش ارزشمندترین اعمال ایثارگرانه و بشردوستانه بوده است. دیدگاه‌های مختلف جامعه‌شناختی و روان‌شناختی و فلسفی - الاهیاتی درباره خاستگاه دین و دینداری وجود دارد و تبیین‌های مختلفی، از قبیل جهل بشر، طبیعت پرستی، از خود بیگانگی، علاقه‌های اجتماعی، بیماری وسواس، صورت‌ازلی خدا در ضمیر ناهشیار، تجربه دینی و فطرت دینی ارائه شده است که بیشتر آنها به تبیین روان‌شناختی بازمی‌گردد (قشقایی، اترک، ۱۳۹۲: ۷۶-۷۵).

بنابر توصیه قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران که تعلیم واجبات دینی را ضرورت دانسته است، نباید هیچ‌گاه برنامه آموزش ابتدایی و متوسطه از هدف‌های آموزش دینی خالی باشند (موسی‌پور، ۱۳۸۲). نیز اهداف آموزش و پرورش در دوره ابتدایی و متوسطه به‌صراحت در چندین مورد به آموزش و دستیابی دانش‌آموزان به احکام دینی و فروع دین تأکید نموده است. با پیروزی انقلاب اسلامی و تشکیل جمهوری اسلامی، آموزش‌های دینی نقش مهمی در تعلیم و تربیت ایرانیان پیدا کرد تا جایی که جرویس^۴ و توپین^۵ در گزارش تحقیقی SAIC^۶ (۲۰۰۶) بیان کردند که «تأکید بر اسلام در تمام کتاب‌های درسی مدارس ایران وجود دارد». همچنین در قسمت اصول ناظر بر برنامه‌های درسی و تربیتی موجود در برنامه درسی ملی (۱۳۹۱) این‌گونه تذکر داده شده که تمامی اجزا و عناصر برنامه‌های درسی و تربیتی باید مبتنی بر مبانی توحیدی و اصول و

1 - Eisner

2 - Orthodoxy

3 - Religious Dogma

4 - Groiss

5 - Thoobian

6 - Science Applications International Corporation

ارزش‌های اسلام ناب محمدی (ص) باشد.

معارف دینی را می‌توان به پنج بخش، اعتقادی، مراسم و احکام عملی دین^(۱)، اخلاقی، داستانی و اجتماعی تقسیم کرد (بیستاید^۱، ۱۹۸۷). باتوجه‌به ویژگی‌های رشدی کودکان و نوجوانان، بخش‌های مراسم و احکام عملی، داستانی و اجتماعی، مناسب‌ترین معارف برای آموزش دینی به کودکان و نوجوانان است. مباحث مربوط به مراسم و احکام و نیز بخش اجتماعی، سنخیت لازم را با رشد تفکر آنان دارند، زیرا عینی و شهودی هستند، اما بخش اعتقادی، اگر با همان قالب‌های انتزاعی و استدلالی خود منظور شوند، نمی‌تواند در این آموزش، جایی داشته باشد؛ چراکه مخالف رغبت‌ها و توانایی‌های کودکان و نوجوانان است (باهنر، ۱۳۷۸: ۳۵). همچنین باید توجه داشت که آموزش مراسم و احکام عملی نیز باید به صورتی ساده، به دور از بدفهمی‌های دینی و باتأکید بر تجربیات و احساس‌های شخصی افراد و در سه حیطه یادگیری شناختی، گرایشی و رفتاری باشد (امین خندقی و همکاران، ۱۳۹۴: ۶۴؛ رحمان‌پور و میرشاه‌جعفری، ۱۳۹۵: ۴۳). از طرف دیگر آموزش‌های دینی، تنها در یک ماده درسی مورد اشکال قرار گرفته است (جعفری‌پور، ۱۳۹۲: ۳۵). قنذیلی (۱۳۷۲: ۲۱) می‌گوید: یکی از سؤال‌های اساسی در سازماندهی محتوای آموزش دینی به شکل صریح این است که آیا مفاهیم ارزشی و اعتقادی باید به صورت درسی مستقل، مانند سایر مواد درسی مطرح شوند و یا می‌توان تمام یا بخشی از آنها را همراه دروس دیگر به صورت درهم‌تنیده طراحی نمود؟ در این راستا، رام و همکاران (۱۳۹۷) برای سازماندهی محتوای مرتبط با آموزش ارزش خویش‌بانی (تقوا) بر رویکرد تلفیقی^(۲) تأکید کرده‌اند. از نظر آنان این الگو در قالب دو الگو: الف) تلفیق بر محور موضوعات و مضامین برآمده از مفهوم خویش‌بانی (به عنوان یک موضوع درسی مجزا و به صورت یک درس مستقل) و ب) تلفیق موضوعات و مضامین برآمده از مفهوم خویش‌بانی برای برقراری ارتباط با دروس دیگر می‌تواند ارائه شود. لذا بدیهی است که استفاده از دروس دیگر در آموزش مفاهیم دینی (فروع دین) در دوره‌های ابتدایی و متوسطه، می‌تواند به عینی کردن مفاهیم کمک کند. این در حالی است که برنامه‌های درسی در نظام آموزش و پرورش ایران، بر اساس الگوهای مبتنی بر موضوعات درسی مدون، طراحی شده (نوریان، ۱۳۸۷) و در این الگو منابع یادگیری کاملاً سازمان یافته است و معلمان از رویکرد کتاب‌های درسی سنتی پیروی می‌کنند (بلین کین، ۱۹۹۲). دانش آموز و معلم هیچ نقشی در تبیین محتوا

ندارند و سازماندهی محتوا یعنی وسعت^۱ و توالی^۲ منطقی موضوعات و همچنین ارتباط افقی^۳ بین موضوعات مختلف از قبل تعیین و در کتاب درسی منعکس شده است و منابع و ابزار یادگیری که بیش تر همان کتاب درسی می باشد، هدایت کننده فعالیت های دانش آموز و معلم است و ارتباط مستقیمی بین این فعالیت ها و اهداف برنامه برقرار است.

بررسی میزان توجه و چگونگی ارائه مفاهیمی از فروع دین در کتاب های درسی فارسی دوره ابتدایی و متوسطه، از دو جنبه برنامه درسی صریح^۴ و پنهان^۵ قابل اهمیت است. برنامه های درسی صریح در حقیقت برنامه هایی هستند که: هدف های آنها در برنامه درسی مدرسه پیش بینی می شود و برنامه های درسی پنهان، برنامه هایی هستند که بدون پیش بینی قبلی و در فرایند آموزش - یادگیری شکل گرفته و فراگیران از آنها تأثیر می پذیرند، ارائه مفاهیم دینی از طریق کتاب های درسی غیر از درس تعلیمات دینی^(۳) و بررسی چگونگی ارائه آنها چه به صورت برنامه های درسی صریح و از پیش تعیین شده و چه به صورت برنامه های پنهان، دارای اهمیت زیادی است. در این ارتباط امین خندقی و اسلامیان (۱۳۹۷) هشدار می دهند که برنامه ریزان درسی، معارف معنوی / مذهبی را امری فطری و الهی بدانند که بر محوریت حق مبتنی است و جز با آموزه های الهی و دینی به دست نمی آید. نجفی و جلال زاده (۱۳۹۷) نیز کیفیت عناصر برنامه درسی مؤثر در جامعه پذیری دینی دانش آموزان را تبیین می کنند. براساس نظر آنان محتوای چنین برنامه ای فرهنگ دینی (عقاید و باورهای دینی، ارزش های دینی، هنجارهای دینی، رفتار و اعمال دینی) بوده و عبارت است از تمامی باورها، ارزش ها، نگرش ها و دانش های مذهبی که به اشکال مختلف در رفتار فردی و اجتماعی دانش آموز متدین، متجلی می شود. باهنر (۱۳۷۸: ۱۱۴ - ۱۰۷) هم متذکر می شود که آموزش اعمال دینی دارای ویژگی هایی است که در صورت عدم رعایت، نه تنها مفید نیست، بلکه می تواند ضررهای جبرانناپذیری نیز به بار آورد. برای نمونه، در آموزش نماز «کودک باید بداند که در ورای این اعمال چه اعتقاد و احساسی نهفته است و چه چیزی موجب می شود که مسلمانان هر روز پنج بار به سوی کعبه حرکاتی را انجام می دهند که ممکن است در نظر او بی معنی جلوه

1 - Scope

2 - Sequence

3 - Horizontal arrangement

4 - Explicit Curriculum

5 - Hidden Curriculum

کند» و در «سنین بالاتر دوره ابتدایی کودکان باید بدانند که اگر نماز می‌خوانند، باید سعی کنند دارای اخلاق بهتری باشند و راستگویی، نظافت، ادب و احترام و خیرخواهی آنان زیادتیر شود» و یا آنکه در آموزش روزه آمده است: «این فریضه را باید طوری معرفی کرد که رنج‌آور و محروم‌کننده و باری سنگین تصور نشود. برای این منظور، می‌توان با بیان آثار روزه در صحت و سلامتی جسم و سایر آثار روحی و اجتماعی آن را معرفی کرد و در آموزش حج باید حج تنها یک عبادت معرفی نشود، بلکه مجموعه اعمالی معرفی شود که به واسطه آن، مسلمانان دنیا با یکدیگر آشنا می‌شوند و از مشکلات هم آگاه می‌شوند و برای حل و برطرف نمودن آن اقدام می‌کنند و قدرت خود را در برابر دشمنان اسلام به‌نمایش می‌گذارند. وارن و هینز^۱ (۲۰۱۶) و گراهام و کپتسکی^۲ (۲۰۱۰) شرح می‌دهند که در سراسر دوره‌های تاریخی و در بطن فرهنگ‌ها و تمدن‌های گذشته برنامه‌های درسی همواره نگاهی به اعتقادات دینی و مذهبی و فرقه‌ای داشته‌اند. آنان چگونگی استفاده از آموزه‌های دینی مرتبط با زندگی دانش‌آموزان را در دوره‌های مختلف ابتدایی و متوسطه در قالب دروس تاریخ، مطالعات اجتماعی، ادبیات و علوم تجربی بررسی کرده‌اند. کیتینگ^۳ (۲۰۱۵) هم بیان می‌دارد که آموزش دینی ناظر به انتقال معارف دینی است و نتیجه آن استقرار یک نظام معرفتی در ذهن کسی است که برنامه درسی تربیت دینی برای او شکل گرفته است. بنابراین، بررسی میزان توجه و چگونگی ارائه فروع دین در کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه می‌تواند، به شناخت بهتر چگونگی آموزش صریح و یا پنهان این اعمال و در صورت نیاز، ارائه رهنمودهایی برای اصلاح کتاب‌های مذکور، منجر شود. در مورد فلسفه انتخاب کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه باید گفت که اولاً انجام پژوهش حاضر، نوعی ارزیابی وضعیت از رویکرد تلفیقی استفاده از مفاهیم دینی در محتوای کتب فارسی است و ثانیاً انتظار می‌رود که میان کتاب‌های درسی گوناگون، کتاب‌های ادبیات فارسی باید آینه تمام‌نمای فرهنگ و یکی از مؤثرترین عوامل تقویت‌کننده هویت ملی - مذهبی باشند. بنابر نظر معروفی و پناهی‌توانا (۱۳۹۳) این مسئله در طول تاریخ بشری نیز متمایز بوده است، به گونه‌ای که زبان و ادبیات بیش از هر چیز دیگر، سرشت نهایی ملت‌ها را به‌ظهور رسانده و به‌خوبی ارزش‌ها و سادارزش‌ها، آرمان‌ها و آرزوها و خلاصه شعور جمعی و آگاهی ملی ملت‌ها را نشان داده است.

1 - Warren & Haynes

2 - Graham & Kapitzke

3 - Keating

در این میان، فهم نثر و شعر فارسی، غنی‌ترین وجه اشتراک ایرانیان در مجموعه آموختنی‌های ما در طول تاریخ بوده است؛ یعنی زبان فارسی به منزله زبان رسمی، زبان فرهنگی و ملی همه ایرانیان، یکی از مؤلفه‌های هویت ملی بوده است^(۴). حافظی (۱۳۸۰) هم بر آن است که ادبیات با دین رابطه نزدیکی داشته و غالباً این دو از هم جدا نبوده‌اند. آثار به‌جای‌مانده از قوم سومری‌ها، داستان مربوط به آفرینش جهان، داستان خدایان و ستایش ایشان است. قسمت عمده‌ای از اوستا، شعر و سرود است. در ادبیات قدیم یونان نیز همین وابستگی ادبیات با عقاید دینی وجود دارد. ادبیات قدیم یهود که با نام تورات فراهم آمده است، کتاب مقدس دینی شمرده می‌شود. در ادبیات فارسی نیز آثار منظوم و منثور که در خدمت دین یا شعبه‌های فروع آن بوده است، کم نیست. از موارد دیگری که متخصصانی چون محمدی و همکاران (۱۳۸۹) به استفاده از ادبیات در بیان اندیشه و احکام دینی تأکید دارند، این است که آموزش مستقیم مسائل و مفاهیم دینی با حجم بالا در دروس معارف دینی چندان کارساز نیست و گاهی تأثیر سوء نیز می‌بخشد، لذا بهترین شیوه تأثیرگذاری در خوانندگان بیان غیرمستقیم مفاهیم در دیگر دروس است.

پیشینه پژوهش

باتوجه به بررسی‌های به‌عمل‌آمده، به‌احمال تعدادی از پژوهش‌های یافت‌شده که موضوع اصلی آنها تحلیل آموزه‌های دینی در کتاب‌های درسی و همچنین ارزیابی وضعیت دانش‌آموزان در احکام دینی بوده است مرور می‌شوند. سلیمانی و همکاران (۱۳۹۵) در پژوهش خود که تحلیل محتوای مؤلفه‌های دینی در مجلات کودک و نوجوان نام دارد، به این نتیجه رسیدند که باتوجه به نقش تربیتی داستان‌ها در انتقال مفاهیم اخلاقی و مناسب‌بودن آن با ویژگی‌های رشدی کودکان و نوجوانان، مجلات کودکان و نوجوانان تا حدود زیادی توانسته‌اند از این ابزار به‌درستی بهره بگیرند. اما به مؤلفه مهمی چون فروع دین، کم توجهی شده است.

فرامرزی، عابدینی (۱۳۹۳) در پژوهشی باعنوان «میزان توجه به دین‌ورزی و مؤلفه‌های بین‌فردی آن در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی» نشان دادند که بین کتاب‌های درسی مختلف و همچنین پایه‌های مختلف تحصیلی از نظر میزان تأکید بر متغیرهای دین‌ورزی، تعاون، صلح‌رحم، سپاسگزاری

و گذشت، تفاوت معنی داری وجود دارد؛ به طوری که بیشترین میزان تأکید در کتاب‌های درسی مربوط به متغیر دین‌ورزی و کم‌ترین میزان تأکید مربوط به متغیر صله رحم بوده است. همچنین تأکید کتاب‌های درسی دوره ابتدایی در وهله اول بر پرورش روحیه دینداری آشنایی دانش‌آموزان با اصول و فروع دین بوده و پرورش مهارت‌های بین‌فردی دینی از اولویت دوم و کم‌تری برخوردار است.

نجفی و همکاران (۱۳۹۳) در مطالعه‌ای که با هدف تحلیل جایگاه محورها و عوامل سبک زندگی اسلامی مبتنی بر سوره مبارکه حجرات در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه ایران انجام دادند، اذعان می‌نمایند که میزان توجه با شیب روبه‌رشد و مناسبی همراه نیست؛ زیرا سطح توجه در هر پایه باید متناسب با ویژگی‌های روان‌شناختی دانش‌آموزان آن پایه باشد و در پایه‌های بالاتر توجه بیش‌تر و همین‌طور سیر صعودی تا پایه چهارم ادامه داشته باشد.

فرجی و کاظمی (۱۳۸۸) در پژوهش خود به این نتیجه رسیدند که برخی مناسک جمعی دینداری بین نسل کنونی دارای روندی نزولی است. حال آنچه در این فضا اهمیت دارد این است که تربیت دینی دانش‌آموزان در مدارس باید بیش‌ازپیش مورد توجه قرار گیرد و همواره یکی از اولویت‌های اساسی نظام آموزشی باشد و متخصصان این حوزه با دقت و ژرف‌اندیشی به تدوین برنامه‌های درسی این حوزه مبادرت ورزند و برای اطمینان از کارکرد صحیح این برنامه‌ها، مدام آنها را مورد بررسی و ارزشیابی قرار دهند و به‌تبع آن روش‌های نوینی را پیش روی نظام آموزشی قرار دهند.

آرمند (۱۳۸۴) با بررسی ارزش‌ها در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی نشان داد که از میان ارزش‌های مطرح‌شده در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی، ارزش‌های دینی و اخلاقی بیشترین فراوانی و ارزش‌های علمی دارای کم‌ترین فراوانی است. از نظر عنوان ارزش‌ها، ناهماهنگی و عدم انسجام و عدم توازن میان ارزش‌های گوناگون وجود دارد.

کلبعلی (۱۳۸۴) در پژوهشی به بررسی محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی، اجتماعی و ادبیات فارسی دوره‌های ابتدایی و راهنمایی در رابطه با آشناسازی دانش‌آموزان با ارزش‌های اسلامی و ایرانی پرداخته است. تحقیق مذکور دستاوردهای تعدادی از تحقیقات در زمینه آموزش ارزش‌های اسلامی و ایرانی را تحلیل کرده است. نتیجه این پژوهش، بیانگر این است که ارزش‌های اسلامی (اصول عقاید، ارزش‌های اخلاقی و احکام) در کتاب‌های فارسی و دینی از نظر کمی برابر با اهداف

آن دروس است، ولی ارزش‌های ایرانی در حد اهداف دروس مذکور نیست، البته در مورد درس دینی برخی از تحقیقات نتیجه گرفته‌اند که محتوای ارزش‌های اسلامی نیز کفایت لازم را در تحقق اهداف ندارند، اما نتیجه بررسی‌های این تحقیق در مورد کتب تعلیمات اجتماعی نشان می‌دهد که به موضوعاتی چون مسائل روز، واقعیت جامعه و ارزش‌های آن توجه نموده، ولی به ارزش‌های اسلامی به‌ویژه اخلاق و احکام اسلامی نپرداخته‌اند. البته در این تحقیق، مرز بین ارزش‌های اسلامی و ایرانی، به‌ویژه در مباحث اخلاقی مشخص نشده است. برای مثال، ارزش‌هایی همچون دفاع از وطن، در کدام طبقه قرار خواهند گرفت.

شعبانی (۱۳۸۴) در تحقیقی با عنوان «بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان» به این نتیجه رسیده است که در بسیاری از کشورها از جمله عربستان، مالزی و انگلستان، آموزش مباحث دینی به‌ویژه احکام به‌صورت محتوای برنامه‌های درسی در دوره‌های متفاوت در نظر گرفته شده است.

موسی‌پور (۱۳۸۲) به بررسی تحولات برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی ایران پرداخته است و نتیجه‌گیری کرده است که در روند تحولی برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی، اصول سازماندهی بیشتر رعایت شده و استفاده از شیوه ارائه کتبی غلبه یافته است. همچنین آموزش‌های دینی، به پایه‌های پایین‌تر تسری داده شده و مدت آموزش با فرازونشیب‌هایی همراه بوده است. همچنین ارزشیابی برنامه درسی نقش لازم را ایفا نکرده است؛ بنابراین، در مجموع، گرچه برنامه‌های آموزش دینی دوره ابتدایی روندی رو به بهبود داشته‌اند، اما با وضع مطلوب فاصله دارند و نیازمند بازنگری و اصلاح هستند.

رضایی (۱۳۸۰) به بررسی عوامل مؤثر در تعیین محتوای کتاب‌های تعلیمات دینی دوره ابتدایی از دیدگاه معلمان استان آذربایجان غربی پرداخته است. نتایج این پژوهش، نشان می‌دهد که محتوای کتاب‌های دینی دوره ابتدایی با توجه به اهداف آموزش دینی در این دوره و نیازها و شرایط جامعه و اصول تنظیم محتوا، تهیه شده است. همچنین این کتاب‌ها با توجه به عوامل مؤثر در یادگیری و اهمیت موضوع درس دینی، انتخاب و سازماندهی نشده است.

رهبری‌نژاد (۱۳۷۳) در بررسی شیوه‌های تدریس کتب فرهنگ اسلامی و تعلیمات دینی مقطع ابتدایی و مقایسه آن با روش تدریس فعال در مدارس شهر تهران، نتیجه گرفته است که معلمان به تعداد «کم» از روش تدریس فعال استفاده می‌نمایند. همچنین نمرات درس دینی دانش‌آموزانی که

با روش تدریس غیرفعال آموزش دیده‌اند، با نمرات درس دینی دانش‌آموزانی که با روش فعال آموزش دیده‌اند، تفاوت معنی‌دار دارد.

چکین^۱ (۲۰۱۳) در پژوهشی درباره سطوح درک دانش‌آموزان ابتدایی از مفهوم دین نشان داد که دانش‌آموزان قادر به درک صحیح و علمی از دین نیستند و تصور غلط از مفاهیمی چون پرستش، رفتارهای اخلاقی و واجبات دارند.

در تحقیق دیگری که مؤسسه CMIP (۲۰۰۷) با عنوان کتاب‌های درسی ایران، محتوا و زمینه انجام داده، گزارش کرده است؛ از تحلیل ۸۵ کتاب درسی ایران، نتیجه‌گیری می‌شود که در تمام کتاب‌ها به‌طور مستقیم و غیرمستقیم به ارائه تعالیم مذهب شیعه همچون تعالیم جهاد و شهادت پرداخته شده است. همچنین محققان، مدعی شده‌اند این تعالیم دید تحریف‌شده‌ای از اسلام شیعی به‌عنوان تنها راه صحیح اسلامی ارائه می‌نماید. در گزارش این تحقیق و در بخش روش، فقط نام طبقاتی که تحلیل کتاب‌ها براساس آن صورت گرفته، آمده است. طبقه‌بندی تحلیل، به دو بخش داخل ایران و خارج ایران تقسیم شده است که در رابطه با داخل ایران شامل رژیم قبل ایران، تفسیر اسلام و شهادت، اسلام و حکومت، نمادها و فرایندهای دموکراتیک، مباحث حقوق شهروندی و اقلیت‌ها، در رابطه با خارج کشور به مواردی همچون نگاه به آمریکا و غرب، رژیم صهیونیستی و فلسطین و جهاد مقدس در مقابل دشمنان اسلام، اشاره شده است. با توجه به اینکه روش‌شناسی تحقیق در گزارش CMIP آورده نشده است، نمی‌توان نسبت به صحت و سقم نتایج آن اظهارنظر علمی کرد. به‌ویژه در مواردی که محققان مدعی هستند ارائه مفاهیم شیعی به‌طور مستقیم و غیرمستقیم در همه کتاب‌های درسی ایران وجود دارد و از کتاب‌های ریاضی و علوم تجربی نیز به‌عنوان جامعه آمای خود نام برده‌اند.

پژوهش‌های دیگری نیز در رابطه با محتوای کتاب‌های درسی کشورهای غربی در ارتباط با اسلام انجام شده است. البنیانی (۲۰۰۵) به بررسی محتوای ارائه‌شده از مسلمانان و اعراب در ۱۸ کتاب درسی کشور آمریکا پرداخته است. براین اساس، ۵۰٪ کتاب‌های موردبررسی به مسائل عادی اسلام اشاره داشته‌اند، ۲۷/۸٪ کتاب‌ها دیدگاهی کاملاً منفی نسبت به اسلام و ۲۲/۲٪ نکات مثبتی از اسلام ارائه کرده‌اند.

الحبطی (۲۰۰۵) ۲۳ کتاب درسی فلسطین اشغالی را تحلیل کرده است؛ ۱۳٪ کتاب‌های مورد

بررسی، به مسائل عادی اسلام اشاره داشته و ۴/۳٪ دارای نکات مثبتی از اسلام است و ۸۲/۶٪ کتاب‌ها دیدگاهی کاملاً منفی به اسلام داشته‌اند.

العقبلی (۲۰۰۵) در پژوهش دیگری ۳۰ کتاب درسی کشور انگلیس را تحلیل کرده است. براین اساس ۷۳٪ مباحث در مورد مسائل معمولی آیین اسلام و ۱۷٪ مطالب مثبتی درباره اسلام و ۱۰٪ دارای مباحث منفی هستند.

پژوهش‌های فوق و جستجو در مقالات منتشرشده در حوزه آموزش مسائل دینی، گویای این نکته است که تاکنون در هیچ اثر مستقلی، محتوای کتاب‌های فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه سال ۱۳۹۶ از لحاظ میزان توجه به فروع دین، مورد بررسی و ارزیابی قرار نگرفته است؛ از این رو پژوهش حاضر با هدف پوشش دادن این خلأ برای بهره‌مندی عاملان برنامه درسی نظام آموزش رسمی و عمومی جمهوری اسلامی ایران، انجام یافته است. دراصل، انجام پژوهش حاضر و توجه به فروع دین می‌تواند آثار زیر را در پی داشته باشد:

- بر اهمیت تربیت نسل آینده براساس احکام عملی دین تأکید می‌شود.
- به تغییر نگرش مسئولان و برنامه‌ریزان آموزش ادبیات فارسی در زمینه توجه بیشتر و بهتر به فروع دین کمک می‌شود.
- ضرورت تدوین تلفیقی محتوای کتاب‌های فارسی با رنگ و بوی دینی آشکارتر می‌شود.
- توجه معلمان فارسی به اهمیت و جایگاه فروع دین بیش از پیش جلب می‌شود.
- به یافتن راه‌های چگونگی تربیت اعتقادی، اخلاقی و عملی کودکان، نوجوانان و جوانان و تعیین متغیرهای مؤثر بر این فرایند کمک می‌شود.
- همچنین مهم‌ترین آثار عدم توجه به فروع دین هم می‌تواند موارد زیر باشد:
- درس ادبیات فارسی روحی غیرکارآمد می‌گیرد؛ چراکه مقوله ادبیات هنگامی کارآمد است که محصول خود جامعه و متناسب با اندیشه‌ها و نگاه‌های اعتقادی جامعه باشد.
- کتاب ادبیات غیردینی جریان سکولاریسم تربیتی را در مدارس و بدنه آموزش و پرورش تقویت می‌کند.

سؤال پژوهش

- کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه سال ۱۳۹۶ به هر کدام یک از فروع دین به چه ميزانی توجه نموده‌اند؟

روش پژوهش

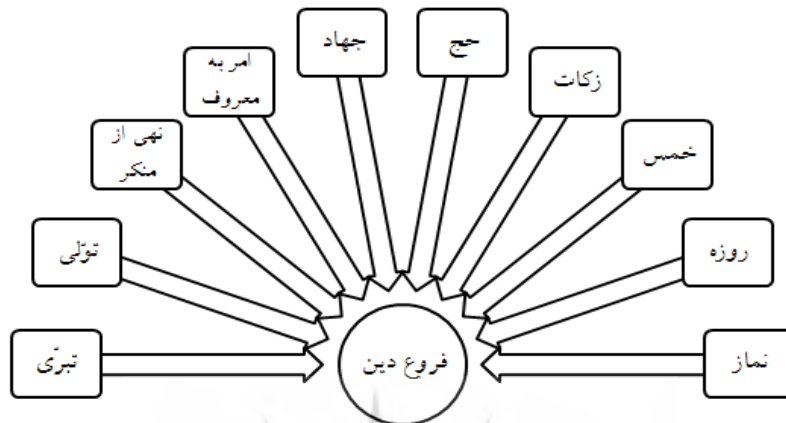
پژوهش حاضر با روش توصیفی از نوع تحلیل محتوا و با رویکرد کاربردی انجام شده است. قابل ذکر است، تحلیل محتوا به کمک فن آنتروپی شانون^۱ انجام شد. فرمبینی فراهانی (۱۳۹۰: ۱۰۶) تحلیل محتوا را فنی می‌داند که کمک می‌کند تا مفاهیم، اصول، نگرش‌ها، باورها و کلیه اجزای مطرح شده در متون مورد بررسی علمی قرار گرفته و با هدف‌های برنامه درسی، مقایسه و ارزشیابی شود. واحد ثبت^۲ در این تحقیق، مضمون است. واحد ثبت به بخش معنی‌دار و قابل رمزگذاری محتوا اطلاق می‌شود و روش شمارش نیز، فراوانی، در نظر گرفته شده است. مقوله‌بندی در این تحقیق با روش جعبه‌ای^۳ است، یعنی طبقات (مقوله‌ها) قبل از اجرای تحقیق، تعیین می‌شوند و به همین دلیل به آن، روش از پیش تعیین شده نیز می‌گویند.

جامعه پژوهش، کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه چاپ ۱۳۹۶ است که توسط وزارت آموزش و پرورش تألیف و چاپ شده است. با توجه به محدودیت جامعه آماری از نمونه‌گیری صرف‌نظر و کل جامعه آماری (کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه چاپ ۱۳۹۶) به عنوان نمونه پژوهش در نظر گرفته شد. ابزار جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش حاضر، کاربرگه واری است. در این کاربرگه، فروع دین در ده طبقه (مقوله) قرار گرفت. اطلاعات مورد نظر، با استفاده از جدول‌های محقق‌ساخته، کدگذاری و طبقه‌بندی می‌شوند، به این منظور، همه مفاهیم و مضامین مرتبط به فروع دین در طبقات ده‌گانه قرار داده می‌شوند. این مؤلفه‌ها در شکل شماره ۱ زیر ارائه شده است.

1 - Shannon

2 - Recoding unit

3 - Procedure parboil

شکل ۱: فروع دین

باتوجه به مقبولیت طبقه‌بندی فروع دین به ده مورد فوق، روایی ابزار مورد تأیید بود. برای تعیین پایایی^۱ ابزار نیز از روش توافق ارزیابان استفاده شد. بدین صورت که متن کتاب‌های درسی توسط سه نفر مطالعه شد. مقدار ضریب همبستگی ۰/۹۳ بین فراوانی‌های شمارش شده حاصل گشت. در این تحقیق برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش جدیدی به نام آنتروپی شانون که برگرفته از تئوری سیستم‌هاست، استفاده شد. آنتروپی شانون که به مدل جبرانی مشهور است، پردازش داده‌ها را در بحث تحلیل محتوا با نگاه جدیدی مطرح می‌کند. براساس این روش، تحلیل داده‌ها در تحلیل محتوا بسیار قوی‌تر و معتبرتر عمل خواهد کرد. آنتروپی در نظریه اطلاعات، شاخصی برای اندازه‌گیری عدم اطمینان است که به وسیله یک توزیع احتمال بیان می‌شود. بدین صورت که، بعد از طبقه‌بندی فروع دین، ابتدا فراوانی پیام برحسب هر کدام یک از فروع دین شمارش خواهد شد. براساس داده‌های جدول فراوانی، این داده‌ها به‌نحوی می‌گردند، سپس بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه و در آخر با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها به‌دست می‌آید. در این راستا، محتوای کتاب‌های درسی فارسی طبقه‌بندی شده است. در ابتدا پیام برحسب مقوله‌ها در قالب فراوانی شمارش می‌شود و براساس داده‌های جدول فراوانی مراحل سه‌گانه روش شانون به ترتیب انجام می‌شود. به عبارت دیگر، ابتدا مجموع فراوانی‌های به‌دست آمده برحسب

هرکدام از فروع دین به تفکیک پایه در یک جدول جمع آوری می شود و سپس اطلاعات این جدول در سه مرحله شانون قرار می گیرد. در مرحله بعدی داده های این جدول براساس مرحله اول روش آنتروپی شانون به صورت داده های بهنجار شده درمی آیند که از رابطه زیر استفاده می شود:

مرحله اول: ماتریس فراوانی های جدول فراوانی باید بهنجار شوند که برای این کار از این رابطه استفاده می شود:

$$P_{ij} \frac{F_{ij}}{\sum_{i=1}^m F_{ij}} \quad (i = 1, 2, 3, \dots, m, j = 1, 2, \dots, n)$$

هنجار شده ماتریس فراوانی P = فراوانی مقوله F = شماره پاسخگو i = شماره مقوله j = تعداد پاسخگو m = مرحله دوم: بار اطلاعاتی هر مقوله را محاسبه کرده و در ستون های مربوطه قرار می دهیم و برای این منظور از رابطه زیر استفاده می شود:

$$E_j = -k \sum_{i=1}^m [P_{ij} L_n P_{ij}] \quad (j = 1, 2, \dots, n) \quad k = \frac{1}{L_n m}$$

هنجار شده ماتریس $P = (1, 2, \dots, n)$ J = لگاریتم نپری L_n = شماره پاسخگو i = شماره مقوله j = تعداد پاسخگو m =

مرحله سوم: با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله ها ($i=1, 2, \dots, n$) ضریب اهمیت هر یک از مقوله ها محاسبه شده و هر مقوله ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد، از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است که برای محاسبه ضریب اهمیت از رابطه زیر استفاده شده است:

$$W_j = \frac{E_j}{\sum_{j=1}^n E_j}$$

درجه اهمیت W_j = بار اطلاعاتی هر مقوله E_j = تعداد مقوله ها n = شماره مقوله j =

لازم به ذکر است در محاسبه E_j مقادیر P_{ij} که برابر صفر باشد، به دلیل بروز خطا و جواب بی نهایت در محاسبات ریاضی با عدد بسیار کوچک 0.000001 جایگزین شده است، اما J شاخصی است که ضریب اهمیت هر مقوله را در یک پیام باتوجه به شکل پاسخگوها مشخص می کند. از طرفی باتوجه به بردار W ، مقوله های حاصل از پیام را نیز رتبه بندی می کنیم (آذر، ۱۳۸۰: ۱۰-۹).

یافته‌های پژوهش

براساس نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه (جدول شماره ۱)؛ در مجموع، ۴۱۱ مرتبه به فروع دین توجه شده است که میزان آن در نماز (۱۲/۲ درصد)، روزه (۱/۲ درصد)، خمس (۰)، زکات (۰)، حج (۱/۷ درصد)، جهاد (۱۹ درصد)، امر به معروف (۲۸ درصد)، نهی از منکر (۱۷/۳ درصد)، تولی (۱۱/۹ درصد) و تبری (۸/۸ درصد) متفاوت بوده و توزیع فراوانی در آنها به شرح ذیل است:

جدول ۱: نتایج تحلیل محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه سال ۱۳۹۶ به هر کدام از فروع دین

فروع دین	نماز	روزه	خمس	زکات	حج	جهاد	امر به معروف	نهی از منکر	تولی	تبری	مجموع	
											فراوانی	درصد
اول	۴	۰	۰	۰	۰	۲	۱۴	۲	۶	۳	۳۱	۷/۵
دوم	۹	۰	۰	۰	۰	۰	۱۷	۱۳	۷	۱	۴۷	۱۱/۴
سوم	۳	۰	۰	۰	۰	۵	۸	۲	۴	۲	۲۴	۵/۸
چهارم	۲	۰	۰	۰	۰	۶	۵	۳	۲	۴	۲۲	۵/۴
پنجم	۳	۱	۰	۰	۲	۶	۷	۱۰	۴	۳	۳۶	۸/۸
ششم	۳	۰	۰	۰	۰	۲	۱۲	۴	۳	۲	۲۶	۶/۳
هفتم	۵	۰	۰	۰	۰	۱۰	۱۶	۱۱	۶	۸	۵۶	۱۳/۶
هشتم	۴	۱	۰	۰	۱	۱۳	۶	۵	۴	۱	۳۵	۸/۵
نهم	۲	۰	۰	۰	۰	۵	۱۰	۷	۳	۰	۲۷	۶/۶
دهم	۴	۰	۰	۰	۰	۷	۹	۴	۵	۴	۳۳	۸
یازدهم	۵	۳	۰	۰	۱	۱۴	۵	۸	۴	۵	۴۵	۱۰/۹
دوازدهم	۶	۰	۰	۰	۳	۸	۶	۲	۱	۳	۲۹	۷/۱
مجموع	فراوانی	۵۰	۵	۰	۰	۷	۷۸	۷۱	۴۹	۳۶	۴۱۱	***
	درصد	۱۲/۲	۱/۲	۰	۰	۱/۷	۱۹	۲۸	۱۱/۹	۸/۸	۱۰۰	***

در ادامه، نتایج تحلیل شانون ارائه می‌شود. ابتدا داده‌های بهنجار شده در جدول زیر ارائه می‌شود.

جدول ۲: داده‌های بهنجار شده توجه کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه سال ۱۳۹۶ به

هر کدام از فروع دین

فروع دین کتاب درسی در پایه	نماز	روزه	خمس	زکات	حج	جهاد	امر به معروف	نهی از منکر	تولی	تبری
اول	۰/۰۸۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۲۶	۰/۱۲۲	۰/۰۲۸	۰/۱۲۲	۰/۰۸۳
دوم	۰/۱۸۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۱۴۸	۰/۱۸۳	۰/۱۴۳	۰/۰۲۸
سوم	۰/۰۶۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۶۴	۰/۰۷۰	۰/۰۲۸	۰/۰۸۲	۰/۰۵۶
چهارم	۰/۰۴۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۷۷	۰/۰۴۳	۰/۰۴۲	۰/۰۴۱	۰/۱۱۱
پنجم	۰/۰۶۰	۰/۲۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۲۸۶	۰/۰۷۷	۰/۰۶۱	۰/۱۴۱	۰/۰۸۲	۰/۰۸۳
ششم	۰/۰۶۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۲۶	۰/۱۰۴	۰/۰۵۶	۰/۰۶۱	۰/۰۵۶
هفتم	۰/۱۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۵۲۷	۰/۵۷۲	۰/۶۳۷	۰/۵۰۳	۰/۹۱۳
هشتم	۰/۰۸۰	۰/۲۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۱۴۳	۰/۱۶۷	۰/۰۵۲	۰/۰۷۰	۰/۰۸۲	۰/۰۲۸
نهم	۰/۰۴۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۶۴	۰/۰۸۷	۰/۰۹۹	۰/۰۶۱	۰/۰۰۰
دهم	۰/۰۸۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۹۰	۰/۰۷۸	۰/۰۵۶	۰/۱۰۲	۰/۱۱۱
یازدهم	۰/۱۰۰	۰/۶۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۱۴۳	۰/۱۷۹	۰/۰۴۳	۰/۱۱۳	۰/۰۸۲	۰/۱۳۹
دوازدهم	۰/۱۲۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۰۰۰	۰/۴۲۹	۰/۱۰۳	۰/۰۵۲	۰/۰۲۸	۰/۰۲۰	۰/۰۸۳

در جدول بالا، داده‌های بهنجار شده توجه محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه به فروع دین آمده است. پس از بهنجارسازی داده‌ها با استفاده از فرمول مرحله دوم روش شانون مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) هر یک از فروع دین به دست می‌آید که در جدول زیر آورده شده است. در مرحله پایانی ضریب اهمیت فروع دین مختلف با استفاده از فرمول مرحله سوم روش آنتروپی شانون به دست آمده است که آن هم در جدول زیر آمده و هر پایه‌ای که دارای بار اطلاعاتی بیشتری باشد، از درجه اهمیت (W_j) بیشتری برخوردار است.

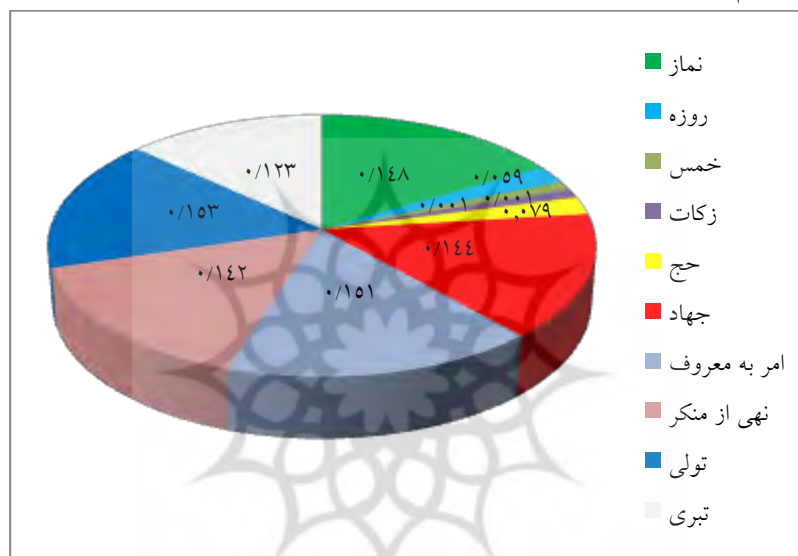
جدول ۳: مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه سال

۱۳۹۶ به هر یک از فروع دین

فروع دین	نماز	روزه	خمس	زکات	حج	جهاد	امر به معروف	نهی از منکر	تولی	تبری
مقدار بار اطلاعاتی (E_j)	۰/۹۶۳	۰/۳۸۶	۰/۰۰۴	۰/۰۰۴	۰/۵۱۷	۰/۹۳۸	۰/۹۸۳	۰/۹۲۴	۱/۰۰۰	۰/۸۰۰
ضریب اهمیت (W_j)	۰/۱۴۸	۰/۰۵۹	۰/۰۰۱	۰/۰۰۱	۰/۰۷۹	۰/۱۴۴	۰/۱۵۱	۰/۱۴۲	۰/۱۵۳	۰/۱۲۳

نتایج جدول بالا نشان می‌دهد که بیشترین مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) از فروع دین مربوط به تولی (۱/۰۰۰) و کم‌ترین مقدار بار اطلاعاتی (عدم اطمینان) مربوط به خمس و زکات (۰/۰۰۴) بوده است.

همچنین، نتایج جدول بالا نشان می‌دهد که بیشترین ضریب اهمیت از فروع دین به تولی (۰/۱۵۳) و کم‌ترین مربوط به خمس و زکات (۰/۰۰۱) بوده است.

نمودار ۱: ضریب اهمیت فروع دین در کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه سال ۱۳۹۶

بحث و نتیجه‌گیری

پژوهش حاضر با هدف تحلیل و شفاف‌سازی سیمای فروع دین در محتوای کتاب‌های درسی فارسی دوره‌های ابتدایی و متوسطه انجام شد. یافته‌ها حاکی از آن بود که در مجموع، ۴۱۱ مرتبه به فروع دین توجه شده است که در این میان، کتاب فارسی پایه هفتم با ۵۶ فراوانی بیشترین و کتاب فارسی چهارم با ۲۲ فراوانی کم‌ترین توجه را داشته است. همچنین نتایج تحلیل شانون حاکی از آن است که میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت در نماز (با ۵۰ فراوانی) به ترتیب ۰/۹۶۳، ۰/۱۴۸، روزه (با ۵ فراوانی) به ترتیب ۰/۳۸۶، ۰/۰۵۹، خمس (با ۰ فراوانی) ۰/۰۰۴، ۰/۰۰۱، زکات (با ۰ فراوانی) ۰/۰۰۴، ۰/۰۰۱، حج (با ۷ فراوانی) ۰/۵۱۷، ۰/۰۷۹، جهاد (با ۷۸ فراوانی) ۰/۹۳۸، ۰/۱۴۴.

امر به معروف (با فراوانی ۰/۹۸۳، ۰/۱۵۱، نهی از منکر (با فراوانی ۰/۹۲۴، ۰/۱۴۲، تبری (با فراوانی ۱/۰۰۰، ۰/۱۵۳، تولی (با فراوانی ۰/۰۰، ۰/۱۲۳، است. بنابر آنچه گفته شد، می توان نتیجه گرفت که برخلاف انتظار ما از اینکه باید به هریک از فروع دین در هر پایه تحصیلی تا حد رضایت بخشی توجه می شد، متأسفانه نتایج پژوهش فعلی حالتی از افراط و تفریط را در این فروع و پایه ها نشان می دهد، زیرا تفاوت میان بالاترین و پایین ترین فراوانی خیلی فاحش است و این نکته مهمی است که پژوهش فعلی بر آن صحنه می گذارد و نشان می دهد که در تألیف کتاب های درسی فارسی دوره ابتدایی و متوسطه به فروع دین توجه یکسانی نشده است. به عبارت بهتر، موضوعی که به آن توجه نشده است «عدم ارتباط افقی و عمودی مناسب بین محتوای کتاب هر پایه و نیز فروع ده گانه موجود در آن» است. توضیح بیشتر اینکه محتوایی که در ارتباط با هریک از فروع دین و نیز در کتاب های مختلف ارائه شده است، نتوانسته اند به خوبی همدیگر را تقویت کنند و اغلب به صورت جزیره هایی هستند که هیچ راه ارتباطی با هم ندارند. این یافته ها، یعنی عدم توجه موزون، کافی و ملموس به فروع دین با نتایج پژوهش های سلیمانی و همکاران (۱۳۹۵) فرامرزی و عابدینی (۱۳۹۳)، نجفی و همکاران (۱۳۹۳)، آرمنند (۱۳۸۴)، البینانی (۲۰۰۵) همسو می باشند. پژوهشگران مذکور بر این باورند که نتیجه این غفلت ها، ناهماهنگی در پرورش شهروندان، عامل به معارف و احکام دین و افزایش فاصله میان برنامه درسی قصد شده، اجرا شده^۱ و کسب شده^۲ در حوزه تربیت شهروند دین مدار خواهد بود. به نظر محققان در باب آموزش فروع دین، باید به کودکان و نوجوانان دنیای امروز توجه ویژه ای شود؛ چرا که بخش مهمی رفتارهای معارض با دین، ناشی از کمبودهای کودکان و نوجوانان نسبت به ارزش ها و آموزه های حیات بخش الهی و نقش مؤثر و کارکردهای سازنده دین در پیشرفت زندگی فردی و اجتماعی، می باشد؛ از دیگر سو، ساده انگاری و یا بی اطلاعی نسبت به معارف و ارزش های دینی موجب بی اعتنائی به دین، نمادها و ارزش های دینی می شود، لذا طبیعی است که ترسیم تصویر مطلوبی از آموزه ها و مفاهیم دینی برای افراد انجام شود.

پس از بررسی یافته های پژوهش، پیشنهادهای کاربردی زیر ارائه می شود:

۱. با توجه به تأکید اسناد بالادستی و تحولی برنامه درسی دوره عمومی آموزش و پرورش نسبت

1 - Implemented curriculum

2 - Attained curriculum

به ورود مفاهیم دینی از جمله فروع دین به سرفصل‌ها و راهنمای کتاب‌های فارسی دوره ابتدایی و متوسطه، تلاش عملی صورت پذیرد.

۲. با توجه به تراکم غیرانبساطی و چگالی پایین فروع دین در پایه‌های تحصیلی دوازده‌گانه و عدم توجه به اقتضائات شناختی و رشدی دانش‌آموزان؛ پیشنهاد می‌شود ارتباط عمودی محتوای کتاب‌های فارسی بیشتر شود؛ چراکه انتظار می‌رفت میزان توجه‌ها فرایندی صعودی داشته باشد.

۳. با توجه به اینکه به خمس و زکات هیچ‌گونه توجهی نشده است، لذا پیشنهاد می‌شود در ویراست‌های آتی کتاب‌های درسی فارسی دوره ابتدایی و متوسطه، با اضافه‌نمودن درس‌ها و بخش‌هایی به‌عنوان حلقه‌ای مفقوده توجه جدی و اختصاصی به آنها شود.

۴. با توجه به اینکه در پایه چهارم ابتدایی کم‌ترین توجه به فروع دین شده است، پیشنهاد می‌شود به‌طور ویژه و با اولویتی سطح بالا دروس این کتاب مورد بازبینی و اصلاح قرار گیرد.

۵. در ارتباط با هر یک از فروع دین، به‌صورت یک کار مشترک، با متخصصان روان‌شناسی تربیتی در متن هر کتاب درسی توافق شود. از آن‌رو که هر یک از فروع ده‌گانه در این پژوهش طبعاً با ویژگی‌های همه گروه‌های سنی دانش‌آموزان منطبق نیست، بنابراین، نظر متخصصان روان‌شناسی تربیتی می‌تواند در جایگزینی هر مورد با توجه به ویژگی‌های رشد عقلانی و روان‌شناختی کودکان و نوجوانان مؤثر باشد.

یادداشت‌ها

۱ - منظور از احکام عملی اسلام، فروع دین است که یک مسلمان وظیفه دارد به آنها عمل کند. فروع دین در برابر اصول دین قرار دارد که مراد از آن اعتقادات بنیادین دین است و باور به آنها شرط مسلمانی است. فروع دین اسلام از نظر مذهب شیعه امامیه عبارتند از: نماز، روزه، خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف، نهی از منکر، توکلی و تبری. فروع دین به‌وسیله دانش فقه از چهار منبع قرآن، روایات پیامبر اسلام (ص) و ائمه معصومین (ع)، عقل و اجماع به‌دست می‌آید که به آنها ادله اربعه می‌گویند. به فتوای فقیهان، یادگیری آن بخش از فروع دین که غالباً با آنها سروکار داریم، واجب است (دانشنامه مجازی اهل بیت ع، ۱۳۹۷).

۲ - سازماندهی تلفیقی محتوا زمینه لازم را برای دستیابی دانش‌آموزان به انسجام، وحدت و یکپارچگی در تجربه‌های یادگیری فراهم می‌آورد و موجب یادگیری معنادار می‌شود. این رویکرد در پی آن است که با ارائه سازماندهی خاصی از محتوا، فرصت‌هایی را برای دانش‌آموزان فراهم سازند تا با اصول، مبادی، روش‌ها و موضوعات متنوع در قلمروهای متعدد آشنا شوند (جعفری ثانی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۲۱).

۳ - در این ارتباط، در برنامه درسی ملی و در حوزه تربیت و یادگیری زبان و ادبیات فارسی چنین آمده است که آموزش زبان و ادبیات فارسی، با رویکرد ارتباطی انجام می‌گیرد و بر انتقال ارزش‌های فرهنگ اسلامی ایرانی تأکید دارد. زبان در بستر تجربیات ارتباطی طبیعی، بیشتر و بهتر آموخته می‌شود. لذا قانونمندی‌های زبانی شامل تلفظ کلمات، ساخت کلمات و ساخت دستوری، از طریق کسب تجربیات واقعی و وابسته به موقعیت‌های فرهنگی دانش‌آموزان صورت می‌گیرد. این امر خصوصاً در سال‌های اولیه از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. مجموعه تجربیات ارائه‌شده در قالب‌های گوناگون زبان و ادبیات فارسی، دانش‌آموزان را افرادی پایبند به ارزش‌های ملی و دینی و متخلق به آداب و اخلاق متعلق به این سرزمین می‌پرورد و آنان را در حفظ فرهنگ و تمدن خویش توانمند می‌کند (برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۳۹۱: ۲۵).

۴ - مقام معظم رهبری (۱۳۸۵) در مورد رابطه هویت ملی و هویت دینی معتقدند که: «هویت ملی درمقابل هویت دینی نیست، بلکه مجموعه باورها، خواست‌ها و رفتارهای یک ملت است و طبیعی است که اعتقادات و باورهای یک ملت مؤمن و موحد نیز جزء عناصر تشکیل‌دهنده هویت ملی باشد».

منابع

- آذر، عادل (۱۳۸۰)، بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوا، فصلنامه علوم انسانی دانشگاه الزهرا (س)، ۳۷ و ۳۸: ۱۸ - ۱.
- آرمند، محمد (۱۳۸۴)، بررسی ارزش‌ها در کتاب‌های درسی دوره ابتدایی سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزشی، تهران: دفتر برنامه‌ریزی و تالیف کتب درسی.
- امین خندقی، مقصود و اسامیان، زهرا (۱۳۹۷)، علیه برنامه درسی معنوی بشریت‌گرا؛ نقد آرای میلر براساس دیدگاه شهید مطهری، دوفصلنامه تربیت اسلامی، ۲۷: ۵۹ - ۲۹.
- امین خندقی، مقصود؛ سعیدی رضوانی، محمود؛ موحدی محصل طوسی، مرضیه؛ پاک مهر، حمیده و عباسی، هادی (۱۳۹۴)، میزان پاسخگویی برنامه درسی دین و زندگی دوره متوسطه و پیش‌دانشگاهی به نیازهای شناختی دانش‌آموزان، فصلنامه اندازه‌گیری تربیتی، ۲۱: ۸۲ - ۶۱.
- باهنر، ناصر (۱۳۷۸)، راهنمای آموزش دینی دوره ابتدایی، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران (۱۳۹۱)، تهران: وزارت آموزش و پرورش.
- جعفری‌پور، ملیحه (۱۳۹۲)، بررسی فلسفه فروع دین از دیدگاه امام علی(ع)، پایان‌نامه کارشناسی ارشد، دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه لرستان.
- جعفری ثانی، حسین؛ کرمی، مرتضی و پاک‌مهر، حمیده (۱۳۹۲)، شناسایی الگوی تلفیق برنامه درسی علوم انسانی و فاصله آن با وضعیت موردانتظار دانشجویان، براساس دیدگاه فورگاتی، فصلنامه مطالعات میان‌رشته‌ای در علوم انسانی، ش ۴: ۱۳۴ - ۱۱۹.

جعفری هرندی، رضا؛ نصر، احمدرضا و میرشاه‌جعفری، ابراهیم (۱۳۸۷)، تحلیل محتوا روشی پرکاربرد در مطالعات علوم اجتماعی، رفتاری و انسانی، باتأکید بر تحلیل محتوای کتاب‌های درسی، فصلنامه روش‌شناسی حوزه و دانشگاه، ۵۵: ۵۸ - ۳۳.

حافظی، علی‌رضا (۱۳۸۰)، بحث می‌ماند برای جلسه بعد، مجموعه گزیده مقالات همایش بررسی داستان‌های دینی، به کوشش شهرام اقبال‌زاده، تهران: دفتر ادبیات داستانی.

دانشنامه مجازی اهل بیت (ع) (۱۳۹۷). <http://fa.wikishia.net>

دیبایی صابر، محسن؛ جعفری ثانی، حسین و آیتی، محسن (۱۳۸۹)، میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن براساس مطالعه بین‌المللی پرلز. فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۳۶: ۴۹ - ۲۹.

رام، سمیه؛ مهرمحمدی، محمود؛ صادق‌زاده قمصری، علی‌رضا و طلایی، ابراهیم (۱۳۹۷)، منطق و محتوای برنامه درسی آموزش ارزش خویش‌بانی، فصلنامه تعلیم و تربیت، ش ۱۳۳: ۷۴ - ۵۳.

رئیس‌دانا، فرخ‌لقا (۱۳۷۴)، تحقیق و بررسی محتوای برنامه درسی ریاضی دوره راهنمایی، فصلنامه تعلیم و تربیت، ۲۱: ۱۰۶ - ۸۶.

رحمان‌پور، محمد و میرشاه‌جعفری، ابراهیم (۱۳۹۵)، آسیب‌های تربیت دینی و ارائه راهکارهای مناسب از دیدگاه صاحب‌نظران با رویکرد برنامه‌ریزی درسی، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۳۲: ۵۲ - ۳۱. سلیمانی، محمدرضا؛ عابدینی بلترک، میمنت؛ فقیهی حبیب‌آبادی، حسین و عشوری مهرنجانی، فروزان (۱۳۹۵)، تحلیل محتوای مؤلفه‌های دینی در مجلات کودک و نوجوان، دوفصلنامه تربیت اسلامی، ۲۳: ۱۹ - ۷. شعبانی، زهرا (۱۳۸۴)، بررسی تطبیقی برنامه‌های درسی دینی و اخلاقی دوره ابتدایی در ایران و چند کشور جهان، فصلنامه تعلیم و تربیت، ۸۳: ۱۶۵ - ۱۱۹.

فتحی‌واجارگاه، کوروش (۱۳۹۰)، اصول و مفاهیم برنامه‌ریزی درسی، تهران: بال. فرجی، مهدی و کاظمی، عباس (۱۳۸۸)، بررسی وضعیت دینداری در ایران: باتأکید بر داده‌های پیمایش‌های سه دهه گذشته، فصلنامه تحسقات فرهنگی ایران، ۶: ۹۶ - ۷۹.

فرمینی‌فراهانی، محسن (۱۳۹۰)، تربیت در نهج‌البلاغه، تهران: انتشارات آبیژ. قشقایی، طاهره و اترک، حسین (۱۳۹۲)، بررسی و نقد دیدگاه اریک فروم، درباب گرایش انسان به دین، فصلنامه اندیشه دینی، ۴۷: ۹۴ - ۷۵.

محمدی، مهدی؛ آزاده، فریدون و باب‌الحوائجی، فهیمه (۱۳۸۹)، نقش ادبیات در شکل‌گیری شخصیت کودکان و نوجوانان باتأکید بر گرایش‌های دینی و اخلاقی، دوفصلنامه تربیت اسلامی، ۱۰: ۱۲۱ - ۱۰۱.

مقام معظم رهبری (۱۳۸۸)، سخنرانی در جمع دانشگاهیان سمنان، ۱۳۸۵/۰۸/۱۸.

- معروفی، یحیی و پناهی‌توانا، صادق (۱۳۹۳)، جایگاه مؤلفه‌های هویت ملی - مذهبی در محتوای کتاب‌های ادبیات فارسی دوره متوسطه، فصلنامه تعلیم و تربیت، ۱۲۰: ۱۰۴ - ۸۳.
- موسی‌پور، نعمت‌اله (۱۳۸۲)، تحولات برنامه درسی آموزش دینی دوره ابتدایی، فصلنامه دانش، ۳: ۸۱ - ۶۹.
- نجفی، حسن و جلال‌زاده، علی (۱۳۹۷)، برنامه درسی؛ راهبردی کارآمد در جامعه‌پذیری دینی دانش‌آموزان (باتأکید بر کیفیت عناصر آن)، ماهنامه معرفت، ۲۴۵: ۱۱۴ - ۱۰۳.
- نجفی، حسن؛ سبحانی‌نژاد، مهدی و جعفری هرندی، رضا (۱۳۹۳)، تحلیل جایگاه محورها و عوامل سبک زندگی اسلامی مبتنی بر سوره مبارکه حجرات در کتاب‌های درسی ادبیات فارسی دوره متوسطه ایران، فصلنامه پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۳: ۲۵ - ۵.
- نوریان، محمد (۱۳۸۹)، تحلیل برنامه درسی دوره ابتدایی ایران، تهران: انتشارات گویش نو.
- یارمحمدیان، محمدحسین (۱۳۹۱)، اصول برنامه‌ریزی درسی، تهران: یادواره کتاب.

- Alkhateeb O S. (2015). The Effect of the Six Hats Based on Program in the Development of the Pivotal Thinking of Islamic Concepts Students in Hussein University. **Journal of Education and Practice**, 2: 1-14.
- Cekin, A. (2013). The Different grades students' understanding levels of the concept of religion in Turkish elementary education. **Journal of Religious Culture**, 167: 1-5.
- David S, Martin , Anna R,Craft & Harm H,Tillema .(2002). Developing Critical and Creative Thinking Strategies in Primary School Pupils: an inter-cultural study of teachers' learning, **Journal of In-Service Education**, 28: 115-134.
- Eisner,E. (1994). **The Educational Imagination: On the Design and Evaluation of School Programs**. McCutcheon Publishing House, Berkeley, Ca.
- Ernst J, & Monroe M. (2006). The effects of environment based education on students' critical thinking skills and disposition toward critical thinking. **Environmental Education Research**, 34: 429-443.
- Grainger T, Barnes J. (2006). **Creativity in the primary curriculum**. In: Arthur, James; Grainger, Teresa and Wray, David eds. Learning to Teach in the Primary School. London, UK: Routledge. 209-225.
- Graham, P.W. & Kapitzke, C. (2010) **Curriculum and religion**. In International Encyclopedia of Education, 3rd Edition. Elsevier, Oxford, pp. 272-276.
- Keating, Sarah B. (2015). **Curriculum Development and Evaluation in Nursing**. Third Edition. New York: Springer Publication.
- UNESCO. (2005). **A Comprehensive Strategy for Textbooks and learning Materials**. Paris: UNESCO.
- Warren, A, Haynes, N C. (2016). **Taking Religion Seriously Across the Curriculum**. USA: Association for Supervision & Curriculum Development.
- Zakiah S, Mustafa S, Norazila A A .(2011). **Creative Thinking Ability of Primary School Children in Kuching, Sarawak**, International Conference on Applied and Creative Arts, Universiti Malaysia Sarawak. 1-10.